

Economie in meervoud

Deel I – Economische diversiteit

Jef Peeters

Onder deze titel starten we een reeks over nieuwe vormen van economisch denken en daarmee verbonden economische praktijken die zich als alternatief presenteren voor de thans dominante kapitalistische markteconomie. Met de titel willen we niet alleen aangeven dat het om een veelheid van benaderingen gaat, maar ook dat we die diversiteit op een of andere manier moeten koesteren. Bij wijze van inleiding is economische diversiteit daarom het centrale thema van deze eerste bijdrage.

Er is een dominante manier om over economie te denken en te praten. Het gaat dan over markten, kopen en verkopen, over geld en winst maken... en uiteraard over 'de bedrijven' die daarmee bezig zijn en als dusdanig 'onze' welvaart zouden produceren. Maar als we even stilstaan en ons realiseren dat er heel verschillende activiteiten zijn die waarde scheppen, en ook dat er op die waarde vaak niet zomaar een prijs te plakken is — dus niet zomaar in euro's uit te drukken valt — dan wordt het plaatje heel anders. Over de veelkleurigheid van dat plaatje gaat deze bijdrage.

Oikos en economie

Ter voorbereiding van deze reeks ben ik eens gaan neuzen in oudere jaargangen van Oikos¹. Economie was altijd al aanwezig, aanvankelijk vooral als kritiek op het gangbare economische systeem, maar ook met een kritische blik op de milieueconomie², die in haar neoklassieke versie sterk in marktmechanismen gelooft om het milieuvraagstuk op te lossen. Verder verschijnt economie als onderdeel van vraagstukken van duurzaamheid, internationale handel en ongelijke ecologische ruil, klimaatrechtvaardigheid, transitie, enzovoort.

Een expliciete positie ten aanzien van economie als zodanig — met vragen als 'welk soort economie hebben we nodig? en 'hoe kunnen we die beschrijven en organiseren?' — wordt pas ingenomen met de publicatie van het redactiemanifest in nummer 40 (1/2007). Daarin stelt de redactie dat er 'structurele verandering op diverse vlakken noodzakelijk is om [onze maatschappelijke] problemen op te lossen. Op sociaal-economisch vlak pleit Oikos voor een *ecologische economie*, die ecologische grenzen respecteert en herverdelend werkt, in plaats van een 'sociaal en ecologisch gecorrigeerde' liberaal-kapitalistische economie die geobsedeerd blijft door 'groei'. Het daaropvolgende nummer 41 was een themanummer gewijd aan ecologische economie, in samenwerking met Terra Reversa dat in februari 2007 daarover een congres had georganiseerd. Daarmee stond er een eerste vorm van nieuw economisch denken op de Oikos-agenda. Die komt echter pas expliciet terug onder de aandacht door de vertaling van een artikel van Herman Daly in 2016.

Anders dan de neoklassieke economie gaat de ecologische economie ervan uit dat de economie is ingebed in een milieusysteem. De menselijke economie maakt deel uit van de stromen van energie en materie die het leven op aarde mogelijk maken. Die fysische stromen zijn dan ook fundamenteleler dan monetaire transacties. Dat inzicht heeft o.a. het denken over duurzame ontwikkeling beïnvloed, maar is nog lang niet algemeen. Met de klemtoon op de ecologische grondslag van alle economie komt ook de erkenning van biofysische grenzen en het vraagstuk van de groei op de voorgrond. Het is dan ook niet toevallig dat de voortrekkers van de *degrowth*-beweging ecologisch economen zijn³. Het hoeft hier geen betoog dat groei het kernthema is van de ecologische beweging, waardoor *Welvaart zonder groei* van Tim Jackson (2010) niet toevallig het eerste boek is dat denktank Oikos vertaalde⁴. Het gaat immers over 'Economie voor een eindige planeet', zoals de ondertitel luidt. En het is dan ook niet het laatste boek over groei of 'ontgroeien' dat Oikos mee realiseerde⁵. Daarbij worden tijdschrift en denktank complementair wat economiepublicaties betreft⁶.

De menselijke economie maakt deel uit van de stromen van energie en materie die het leven op aarde mogelijk maken.

De groei-problematiek leidt vanzelf tot discussies over de doelstellingen van de economie, waarvan de 'donut-economie' van Kate Raworth, de 'economie van het gemene goed' van Christian Felber of de 'economie van het genoeg' voorbeelden zijn⁷. En dergelijke discussies zijn uiteraard verbonden met het zoeken naar alternatieven voor het bbp als indicator voor welvaart⁸. De materiële kant van het hoe brengt de idee van het sluiten van de kringlopen — al in de jaren 1970 een cruciaal onderdeel van het groene gedachtengoed⁹ — vandaag terug onder de noemer van 'circulaire economie'¹⁰. En voor het regelen van economische transacties is het thema 'complementaire munten' nooit ver weg¹¹. Ten slotte legde het werk van Elinor Ostrom¹² over de *commons* ook voor *Oikos* — zoals voor vele anderen — de weg open voor het nadenken over nieuwe economische instituties, onder meer met een eerste congres in 2012¹³. De stroom van artikelen over *commons* en verwante burgerinitiatieven is sindsdien niet meer gestopt. Daarbij opende de samenwerking met Michel Bauwens inzichten over de mogelijkheden van *peer-to-peer*-productie en perspectieven voor een op *commons* gebaseerde transitie¹⁴.

Waarom economie?

Uit deze bondige (maar onvolledige) excursie blijkt dat vooral gedurende het laatste decennium het denken over alternatieve vormen van economie in zijn diversiteit zichtbaar geworden is, zowel voor economische benaderingen als voor deelthema's. Voor we op een meer systematische manier ingaan op economische diversiteit, lijkt het evenwel goed om nog even stil te staan bij het belang van het nadenken over economie voor een 'sociaal-ecologische verandering'.

Het gaat er niet meer om de gekende effecten van de kapitalistische markteconomie toe te lichten: overexploitatie van de aardse hulpbronnen, de negatie van de gevolgen van klimaatverandering, de ongelijke verdeling van economische opbrengsten, het knippen in de sociale overheidsbestedingen, terwijl vermogens zich steeds meer concentreren in de handen van weinigen. Het punt is dat het niet zomaar om nevenwerkingen gaat die bijgesteld moeten worden, maar om inherente systeemeffecten.

De neoklassieke economische theorie beschouwt de markteconomische kringloop als iets dat op zichzelf staat, dus niet ingebed is in sociale en ecologische verbanden. Ecologie en samenleving worden in relatie tot de markt gezien als 'externaliteiten'¹⁵. Bovendien is de kapitalistische winstlogica alleen geïnteresseerd in gebruikswaarde voor zover die bijdraagt tot het creëren van ruilwaarde. Zowel sociale als milieumaatregelen worden daardoor gezien als kosten voor het realiseren van economische winst. Het is daarom geen toeval dat het ecologische en het sociale vaak als concurrerende keuzes binnen een beperkt budget worden voorgesteld. Binnen het geldende systeem liggen bij concurrerende beleidskeuzes de prioriteiten bij de winst van de aandeelhouder en bij economische groei, ten koste van de gezondheid van het milieu en van sociale gelijkheid en welzijn. Een winstgerichte economie is dus in feite 'extractief': ze 'onttrekt' waarde uit de natuur en uit de samenleving in het voordeel van weinigen¹⁶.

Dat maakt duidelijk dat er uiteindelijk geen belangrijke sociaal-ecologische doelstellingen gerealiseerd kunnen worden zonder een fundamentele economische paradigmaverschuiving. Daarom is het niet verrassend dat veel mensen en gemeenschappen proberen om fundamenteel nieuwe kansen te creëren voor een rechtvaardig en duurzaam levensonderhoud. Zij ontwikkelen alternatieve economische praktijken en organisatiemodellen, waarvan vele buiten de kapitalistische markt, die het dominerende economische model uitdagen. Uit historisch onderzoek blijkt dat dergelijke collectieve reacties verschijnen wanneer markten dominant worden¹⁷, vandaag dus door het neoliberale beleid. Bovendien heeft de financieel-economische crisis van 2007-2008 serieuze deuken geslagen in de veelgeprezen zegeningen van de markt, wat ruimte creëerde voor nieuwe economische verbeelding.

Een diverse tegenbeweging

Samen vormen die nieuwe economische praktijken en organisatiemodellen een brede en diverse tegenbeweging, vergezeld van nieuwe theoretische ontwikkelingen. Om een beeld te geven van de diversiteit ervan, maken we een (onvolledige) opsomming vanuit hun belang voor een duurzaamheidstransitie¹⁸. We noemden al: ecologische economie, circulaire economie, *degrowth* (ev. *post-growth*), *commons* en *peer-to-peer*, donut-economie, economie van het genoeg, economie van het gemene goed. Verder zijn er: de (vernieuwing van) de coöperatieve beweging, de (Sociale en) Solidariteitseconomie, gemeenschapseconomie, zorg-gecentreerde economie of *core economy*, deel- en collaboratieve economie, enzovoort. Veel van deze benaderingen hebben ideeën over de transformatie van de economie als zodanig, terwijl andere zich eerder bezighouden met subaspecten (bijvoorbeeld deelsteden, open zadenuitwisseling, lokaal voedsel, complementaire valuta's, enz.).

Het dominante systeem probeert immers nieuwe ideeën te recupereren voor eigen gewin. Zo wordt 'delen' ook gebruikt voor nieuwe bedrijfsmodellen binnen de kapitalistische markteconomie.

Niet elk gebruik van de bovenstaande termen duidt echter op een echte tegenbeweging. Het dominante systeem probeert immers nieuwe ideeën te recupereren voor eigen gewin. Zo wordt 'delen' ook gebruikt voor nieuwe bedrijfsmodellen binnen de kapitalistische markteconomie waarop dan het sympathiek klinkende 'deeleconomie' wordt geplakt¹⁹. Een 'deelauto' kan zowel

slaan op Uber als op een burgerinitiatief zoals Partago. Hetzelfde geldt voor pogingen om ‘circulaire economie’ te realiseren binnen het huidige groeimodel. Maar dergelijke pogingen om nieuwe ideeën te recupereren doen niet af aan hun fundamentele betekenis voor een andere economie.

De grote diversiteit aan economische benaderingen is geen toevalligheid, maar weerspiegelt een fundamenteel gegeven, namelijk een ecologisch wereldbeeld gekenmerkt door complexiteit, connectie en wederzijdse afhankelijkheid, diversiteit en het belang van concrete plaatsen en geschiedenis²⁰. De werkelijkheid is complex, en zo ook de economie. En dat wordt vandaag opnieuw ontdekt nu het duopolie van markt en staat dat de Moderniteit beheerste niet meer in staat is om de maatschappelijke problemen een gepast antwoord te geven. Dat vertaalt zich onder meer in de herwaardering van de huishouding en van de *commons* als belangrijke domeinen van waardecreatie, wat tot een nieuw institutioneel plaatje leidt. We werken dat nu verder uit.

Huis en markt

Hierboven zagen we al een eerste fundamenteel economisch onderscheid: gaat het om duurzaam levensonderhoud of om winst maken? Het eerste ligt het kortst bij de etymologische betekenis van ‘economie’ wat, samengesteld uit het Griekse *oikos* (huis) en *nomos* (regel), voor ‘huishoudkunde’ staat. Economie slaat dan op de activiteiten die verricht worden in functie van behoeftebevrediging, het produceren, verdelen en aanwenden van middelen die daartoe bijdragen. We vinden dat terug in Aristoteles’ (384-322 v.Chr.) *Politica* (2013), een van de oudste uiteenzettingen over economie. Zijn basisidee is dat de economie in functie staat van het goede leven, en daarom ondergeschikt is aan het politieke samenleven van burgers (*polis*). Naast de economie onderscheidt hij de bezit- en *vermogensverwerving* (*chrematistiké*). Die zijn legitiem voor zover ze goederen verschaffen die onmisbaar zijn voor het levensonderhoud of nuttig voor polis of huisgezin. Het gaat om middelen in functie van een concreet doel, en die zijn volgens Aristoteles begrensd door wat toereikend is voor een goed leven. Hij bekritiseert dan ook handelingen die gericht zijn op vermogensvorming als dusdanig. Die wordt in de hand gewerkt doordat geld los van concrete doelstellingen kan functioneren en ingezet kan worden om meer geld te scheppen. Hij verwerpt daarom rente als ‘de meest tegennatuurlijke vorm van bezitsvorming’ (p.53). Dat mensen zich er toch mee inlaten verklaart hij ‘doordat mensen zich druk maken over levensbehoud maar niet over goed leven’ (p.51).

Aristoteles’ (384-322 v.Chr.) Politica, een van de oudste uiteenzettingen over economie. Zijn basisidee is dat de economie in functie staat van het goede leven, en daarom ondergeschikt is aan het politieke samenleven van burgers (polis).

De idee van de tegennatuurlijkheid van het renteprincipe werd overgenomen in de christelijke cultuur die tot laat in de Middeleeuwen een renteverbod kent (Achterhuis 1980). Pas met het kapitalisme is vermogensverwerving via het streven naar winst een legitiem doel geworden, wat ruim gelegitimeerd werd in Adam Smiths *The Wealth of Nations* (1776): het nastreven van het eigen geldelijk voordeel draagt bij tot het algemeen belang. Die opvatting ligt uiteindelijk aan de basis van de huidige obsessie met

groei en de aandacht voor de beurs en de geldmarkten. Of iedereen aan zijn trekken komt, is slechts een daarvan afgeleid gegeven: het zogenaamde *trickle-down-effect*.

Het mag echter duidelijk zijn dat de pure zorg voor het huishouden en de financialisering van de markt uitersten zijn. Ze zijn echter wel gebaseerd op verschillende principes die overeenkomen met twee zijden van de menselijke aard die vorm krijgen in huis en markt. Reële economieën hebben daarom altijd een hybride karakter. De economisch antropoloog Stephen Gudeman verwoordt dat als volgt:

Economie heeft twee kanten. Een daarvan is de hoog-relatieve economie die in het huis is geworteld. Veronachtzaamd door de standaard economische theorie, is ze prominent in kleinschalige economieën, en verborgen en gemystificeerd, hoewel markant aanwezig, in het kapitalisme. De andere kant bestaat uit concurrerende handel in markten. Wanneer we die twee aspecten als een continuüm beschouwen, liggen aan de ene kant economieën die voornamelijk gebaseerd zijn op wederkerigheid en sociale relaties. Aan de andere kant liggen economieën die voornamelijk gebaseerd zijn op onpersoonlijke uitwisselingen van commerciële en financiële producten. Antropologen kennen één aspect van de economie en economen kennen het andere, maar de twee worden naast elkaar geplaatst, vaak tegenstrijdig en soms complementair met elkaar. Geen van beide kanten is compleet zonder de ander die haar beïnvloedt. De combinatie van beide verschilt over culturen en tijd heen, maar de onderlinge spanning ligt zowel in de economie als in ons. We berekenen onze relaties met anderen en we voelen ons met hen verbonden. We meten sommige dingen en beschouwen andere als onvergelijkbaar. (Gudeman 2015: 78)

Sociale relatiemodellen en economische ordeningen

Naast huis en markt, die op basis van hun tegengestelde relationele inhoud wellicht de hoofdas van reële economieën vormen, zijn er nog andere relationele verhoudingen die aan de basis van belangrijke economische structuren liggen. Zo beschrijft de antropoloog Alan Page Fiske²¹, in wat later de *Relational Models Theory* werd, vier elementaire vormen van sociale relatie, met elk een eigen maatstaf en bijhorende verdelingsprincipes. In combinatie geven ze vorm aan menselijke samenlevingen, en dus ook aan de economische ordening ervan. Ook sommige economiehistorici hebben vier overeenkomstige arbeidsmodellen en bijhorende systemen voor uitwisseling en distributie beschreven. Vermaard is *The Great Transformation* (1944), Karl Polanyi's²² studie van de transitie van de feodale economie naar de kapitalistische. Concrete culturen hanteren verschillende regelsystemen om die vier sociaal(economische) modellen te implementeren en op elkaar af te stemmen. We beschrijven nu bondig de vier modellen uitgaande van Fiskes terminologie en hun correspondentie met Polanyi's beschrijving. En tabel 1 vat dat nog eens samen.

- *Communal sharing*: een relatie van gelijkwaardigheid waarin mensen hun interactie organiseren in relatie tot iets wat ze gemeenschappelijk delen. Daarbij geven mensen wat ze kunnen en nemen vrij wat ze nodig hebben van gemeenschappelijke hulpbronnen waarvoor er een collectieve

verantwoordelijkheid bestaat. Het gaat om groepen die gekenmerkt worden door verbondenheid en solidariteit, met zorg, welwillendheid en altruïsme als morele referentie. We herkennen hierin de huishoudelijke sfeer, maar het lag gedurende lange historische periodes ook aan de basis van een standaardwijze van sociale reproductie commons genoemd (bijv. bij ons tijdens de Middeleeuwen, zowel in het landelijke leven als in de stedelijke gilden²³).

- *Authority ranking*: mensen nemen asymmetrische posities in binnen een betekenisvolle lineaire hiërarchie (bijv. anciënniteit, militair commando, religieus leiderschap), waarbij zij respect en gehoorzaamheid betuigen voor wie boven hen staat. Maar *'noblesse oblige'*: wie bovenaan staat, dient zorg te dragen voor wie onder hen staan. Economisch vertaalt zich dat naar *heroverdeling* (Polanyi): de middelen die centraal binnenkomen moeten op een gepaste wijze terug verdeeld worden over de leden van de groep of samenleving (bijv. in de grote landbouwculturen).
- *Equality matching*: mensen zorgen ervoor dat de balans van geven en ontvangen precies in balans is: voor wat hoort wat, dienst en wederdienst, beurtrollen, iedereen krijgt hetzelfde, één persoon één stem... maar ook gelijke vergelding, oog om oog. Rechtvaardigheid betekent hier strikte gelijkheid en gelijke behandeling. Het gaat om een sociale relatie die typisch menselijk is, een afkeer heeft van vrijbuitersgedrag en als zodanig een uiting is van de door Gudeman genoemde rekenende verhouding tot anderen. We vinden ze terug in de traditionele gifteconomieën, maar ook binnen de praktijk van de commons vormt ze een balans met het zuivere 'delen'²⁴. Polanyi spreekt daarbij van *wederkerigheid* (reciprociteit), maar dat moet dan in een strikte zin verstaan worden. Volgens Fiske is een of andere vorm van wederkerigheid immers een kenmerk van alle relaties die 'sociaal' genoemd kunnen worden.
- *Market pricing*: is gebaseerd op een sociaal betekenisvolle maatstaf zoals een prijs, loon, rente, belasting, boete, kosten-batenanalyse. Op basis van vergelijking met zulke proportionele standaarden stemmen mensen hun interacties af, bijvoorbeeld het uitwisselen van goederen en diensten. Dat kan in natura, maar ook met gebruik van geld. Beslissingen gebeuren op basis van vraag en aanbod, met nuttigheid als dominant criterium.

Daarnaast bestaan er volgens Fiske ook asociale interacties, waarin mensen andere mensen puur als middel gebruiken (bijv. bij extreme stress of in gevechtssituaties); en nul-interacties, waarin mensen de opvattingen, doelstellingen en standaarden van anderen totaal negeren. Die laatste zijn overigens de meest voorkomende interacties.

Tabel 1 – Typologie sociale en economische relaties (Peeters 2015)

Alan Page Fiske	Relatie - uitwisseling	Distributie	Karl Polanyi
Communal sharing	Equivalentie t.o.v. iets dat gedeeld wordt Geven wat kan, nemen wat nodig is	Gemeenschappelijk gebruik van hulpbronnen – commons	Huishouden (common livelihood) autarkie
Authority ranking	Lineaire ordening volgens hiërarchisch onderscheid Bijdrage vanwege lagere vs. pastorale verantwoordelijkheid	Hogere rang krijgt meer, maar verplichtingen t.o.v. lagere	Herverdeling centricity
Equality matching	Gelijke balans & één-voor-één-overeenkomst Geven en teruggeven binnen gepast uitstel	Egalitaire distributieve rechtvaardigheid – identieke aandelen	Wederkerigheid (gifteconomie) symmetrie
Market pricing	Proportionaliteit t.o.v. betekenisvolle maat Betaling	Proportioneel met bepaalde standaard	Markt (hulpmiddel voor goederenuitwisseling)

Omdat de verschillende sociale ordeningsmechanismen altijd samen voorkomen, hebben reële samenlevingen altijd een hybride karakter. En dat wordt wel eens over het hoofd gezien omdat in elke historische samenleving wel één ordening dominant is, zoals de markt vandaag. Markten hebben altijd bestaan als bijkomend hulpmiddel voor de uitwisseling van goederen die anders niet te verkrijgen zijn. Voor het ontstaan

van het kapitalisme bleven ze evenwel secundair ten aanzien van de drie andere economische ordeningsprincipes en waren ze bovendien sterk gereguleerd. Volgens Polanyi is er dan ook een groot verschil tussen markten als dusdanig en een 'marktsamenleving', waarin de (vrije) markt als een integrerend principe gezien wordt, wat samenhangt met de abstractie van het geld en de mogelijkheid tot accumulatie ervan. Die visie komt ook overeen met het onderscheid dat ook Karl Marx al maakte tussen de eenvoudige ruil-

markt, met geld als ruilmiddel, en de kapitalistische markt. Dat impliceert dat ook bij de transitie naar een post-kapitalistische samenleving markten niet zullen verdwijnen, maar wel op een andere manier ingekaderd worden.

Markten hebben altijd bestaan als bijkomend hulpmiddel voor de uitwisseling van goederen die anders niet te verkrijgen zijn. Voor het ontstaan van het kapitalisme bleven ze evenwel secundair.

Economische diversiteit in beeld

In het licht van bovenstaande beschouwingen is het niet verrassend dat nieuwe economische denkbeelden en praktijken economische diversiteit bewust gaan waarderen als een manier om voorbij de moderne staat/markt-dichotomie te geraken. De *commons*-beweging en de Sociale en Solidariteitseconomie zijn daar voorbeelden van²⁵. Dat leidt tot brede definities van economie zoals 'alle verschillende manieren waarop

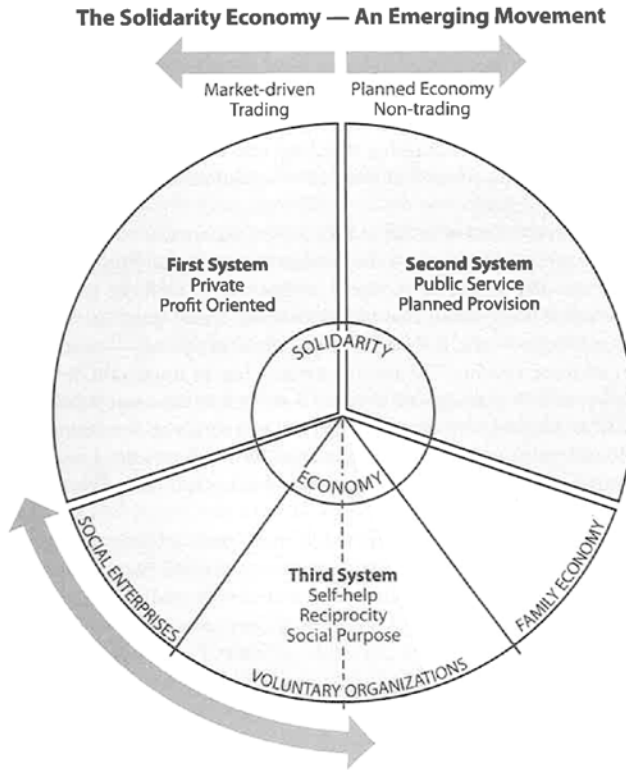
menselijke gemeenschappen in hun behoeften voorzien en samen levensonderhoud creëren' (Miller 2010: 28).

Er zijn echter verschillende manieren waarop een complexe economie wordt voorgesteld. De drie zogenaamde 'economische sectoren' van de samenleving: markt, staat en civiele samenleving of 'derde sector', zijn vaak een startpunt voor een figuur met een driehoek of met drie overlappende domeinen (venndiagrammen)²⁶. De 'derde sector' verwijst traditioneel naar de sociale ondernemingen, maar wordt door de opkomst van eerder autonome economische initiatieven binnen de civiele samenleving ook '*commons*' genoemd. Die sector omvat deels wat Tim Jackson een 'Assepoestereconomie' noemt. Het gaat daarbij 'om koolstofarme economische activiteiten [...] in lokale of op gemeenschappen gebaseerde sociale ondernemingen: gemeenschappelijke energieprojecten, plaatselijke boerenmarkten, slowfoodcoöperaties, sportverenigingen, bibliotheken, lokale gezondheid- en fitnesscentra, plaatselijke reparatie- en onderhoudsdiensten, ambachtelijke werkplaatsen, schrijversclubs, watersporten, buurtmuziek en -toneel, lokale handenarbeidscursussen' (Jackson 2010: 133). Jackson waardeert de Assepoestereconomie omdat ze door haar arbeidsintensiviteit de voortdurende productiviteitsgroei weerstaat.

Hoewel de genoemde activiteiten erg verbonden zijn met de huishoudelijke economie is die echter nog niet vertegenwoordigd in het drievoudige schema, met als gevolg dat haar waardecreatie nog wordt genegeerd. Deze voorstelling van zaken werd bekritiseerd door de feministische beweging en Ivan Illich noemde het 'schaduwwerk'. Vandaag zijn er verschillende voorstellen om de huishoudeconomie en ook vrijwilligerswerk in het algemeen in beeld te brengen als een fundamenteel en onmisbaar onderdeel van de economie. Het gaat om het waarderen van reproductie en zorg als een prioriteit in verhouding tot productie. Dat is precies het punt van een 'zorggerichte economie' (*care-centered economy*) en de reden voor de Britse New Economics Foundation om te spreken van de 'kerneconomie'²⁷. Ook in de verbeelding van een andere toekomst in de *degrowth*-benadering, worden menselijke activiteit en werk 'geconcentreerd rond zorg voor andere mensen, voelende wezens en hun (onze) habitats' (Kallis 2018: 117-8).

Vandaag zijn er verschillende voorstellen om de huishoudeconomie en ook vrijwilligerswerk in het algemeen in beeld te brengen als een fundamenteel en onmisbaar onderdeel van de economie.

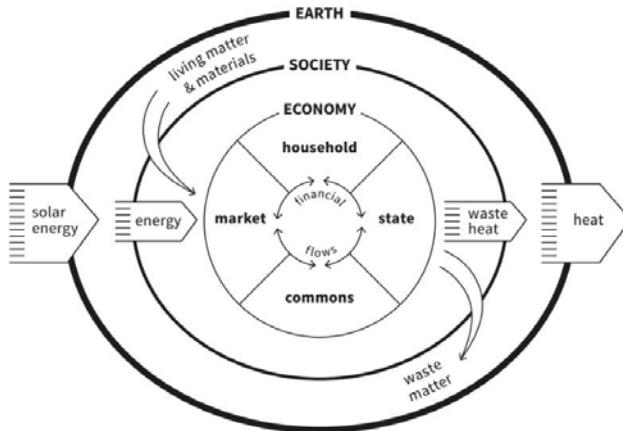
Figuur 1 – De solidariteitseconomie (Lewis & Conaty 2012: 31)

De Solidariteitseconomie probeert alle sociaal-ecologische alternatieve economische praktijken te verenigen. Die zitten verspreid over alle economische sectoren of 'systemen' waarvoor men vaak nog een driedeling hanteert zoals in figuur 1. De gezinseconomie en vrijwilligersorganisaties worden daarin evenwel uitdrukkelijk aangegeven als deel van de derde sector. De binnenste cirkel staat daarbij voor de Solidariteitseconomie.

Het belang van de huishoudelijke economie leidt echter ook tot voorstellingen van vier economische domeinen. Bijvoorbeeld Kate Raworths schema van de 'ingebede economie' — met economie als onderdeel van de samenleving en de samenleving op haar beurt ingebed in het aardse ecosysteem — geeft huishouden, staat, markt en *commons* weer als vier sectoren (zie figuur 2). En omwille van het belang van gezinnen en hun connectie met opbouwwerk in het sociaal werk, tekende ik zelf schaduwarbeid en/of de gezinseconomie als een domein dat overlapt met de *commons*²⁸.

Figuur 2 – De ingebedde economie (Raworth 2017: 72)

Maar er zijn ook andere onderscheidingen dan institutionele domeinen mogelijk om naar economische diversiteit te kijken. In het kader van het thematiseren van economische transitie kent die benadering immers belangrijke beperkingen, omdat die transitie net gepaard gaat met nieuwe hybride vormen van organisatie. Omdat alternatieve economische praktijken een grote diversiteit vertonen, kan die diversiteit bijvoorbeeld ook zichtbaar gemaakt worden door verschillende aspecten van die praktijken expliciet te maken. Zo geeft Miller²⁹ een schema met voorbeelden op het gebied van creatie (bijv. *commons*, Community Land Trusts), productie (bijv. werkerscoöperaties), uitwisseling of overdracht (bijv. fair trade, gemeenschapsmunten), consumptie of gebruik (bijv. collectieve huisvesting, zelfvoorziening), bestemming van surplus (bijv. coöperatieve banken, strijd voor herinvesteringen in de gemeenschap). Het zichtbaar maken van dergelijke grote verscheidenheid aan praktijken probeert te laten zien hoe groot de beweging van de Solidariteitseconomie feitelijk al is, en wel in functie is van haar verdere ontwikkeling. Hier wordt duidelijk dat verschillende manieren van voorstellen in relatie staan tot hun bedoeling, en zo ook verband houden met verschillende veranderingstheorieën.

Diverse economieën

Wellicht is de *diverse-economy*-benadering van de feministische economische geografen J.K. Gibson-Graham³⁰ vandaag de meest radicale manier om economische diversiteit in beeld te brengen. Op het eerste gezicht lijkt hun benadering verwant aan die van de Solidariteitseconomie, maar zij vertrekken van een ander strategisch opzet. De 'sterke' economisch-theoretische vertogen, zowel van rechts (vrije markteconomie) als van links (marxistische structurele kapitalismekritiek) zijn kapitaalgericht (*capitalocentric*). Ze geven daardoor geen realistisch beeld van de diversiteit in de reële economie en verhullen zo mogelijke uitgangspunten voor actie voor verandering.

Een kapitaalgericht discours condenseert economisch verschil, waarbij de verscheidenheid aan niet-kapitalistische economische activiteiten wordt gebundeld tot een eenheid waarin betekenis verankerd is in de kapitalistische

identiteit. [Wat nodig is, is] taalpolitiek [...] gericht op het bevorderen van omstandigheden waaronder beelden en bepalingen van economische diversiteit (inclusief niet-kapitalisme) kunnen ophouden te circuleren rond het kapitalisme, ophouden beoordeeld te worden in relatie tot het kapitalisme, en ophouden gezien te worden als afwijkend of exotisch excentrisch — afwijkingen van de norm.

Onze interventie is om een taal van de diverse economie voor te stellen als een verkennend denkproces, een zwakke theorie van de economie. Deze taal breidt ons economische vocabulaire uit, waardoor de identiteit van de economie wordt uitgebreid tot al die praktijken die worden uitgesloten of gemarginaliseerd door een sterke theorie van het kapitalisme. [...] Ons project is om de genaturaliseerde hegemonie van de kapitalistische economie te ontwapenen en te ontwrichten en ruimte te maken voor nieuwe economische verschijningsvormen — zulke waaraan we zullen moeten werken om ze tot stand te brengen.’ (Gibson-Graham 2006: 56, 60)

Het diverse-economieënproject gaat uit van de stelling dat economieën intrinsiek heterogene ruimtes zijn. De performativiteit van de taal wordt dan gebruikt om het kapitaalgerichte vertoog te deconstrueren door de diversiteit van economische relaties en praktijken te beschrijven. De metafoor van de ijsberg levert daarbij een eerste beeld van de diverse economie. Het suggereert dat er veel meer economie is dan het

dominante discours aangeeft, maar dat blijft onder het wateroppervlak. Om systematischer uit te werken wat zich onder de waterlijn bevindt en een uitgebreide inventaris op te maken, construeerde Gibson-Graham een sjabloon dat de structuur vormt van tabel 2. De lijn van kapitalistische onderneming met loonarbeid geeft weer wat bij de ijsberg boven de waterlijn zit. Gibson-Graham begonnen hun analyse met: verschillende soorten *transacties* en manieren van onderhandelen; ver-

De metafoor van de ijsberg levert daarbij een eerste beeld van de diverse economie. Het suggereert dat er veel meer economie is dan het dominante discours aangeeft, maar dat blijft onder het wateroppervlak.

schillende soorten *arbeid* en beloning; en verschillende vormen van *ondernemen* en manieren om een surplus te produceren, toe te wijzen en te verdelen. Later volgden meerdere vormen van *eigendom* en *financiën*³¹.

In tegenstelling tot de Solidariteitseconomie hanteert de diverse-economiebenadering geen vooropgezette criteria om praktijken al dan niet op te nemen in de inventaris. Het gaat om een principiële openheid om geen enkel perspectief uit te sluiten, zeker niet wanneer het marginaal is. Het kan altijd iemands perspectief en uitgangspunt voor actie en verandering zijn. Dat levert een soms verrassende invulling op, zoals blijkt uit tabel 2, volgens Gibson-Graham een ‘ongeregeld economisch landschap van particuliere, niet-equivalente betekenissen’. Maar dat produceert evenwel een ‘ruimte [met] kansen voor nieuwe economische verschijningsvormen — plaatsen waar ethische beslissingen genomen kunnen worden, macht onderhandeld en transformaties gesmeed’ (2006: 77).

Tabel 2 – De diverse economie (gecompileerd uit: Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013)

ARBEID	ONDERNEMING	TRANSACTIES	EIGENDOM	FINANCIËN
Loon	Kapitalistisch	Markt	Privaat	Mainstream markt
Alternatieve betaling Zelfstandige Coöperatief Contractarbeid Wederkerige arbeid In natura Werk voor uitkering	Alternatief kapitalistisch Groene onderneming Maatschappelijk verantwoordelijke onderneming Overheidsbedrijf	Alternatieve markt Fair trade Directe handel Wederkerige uitwisseling Lokale handel CSA Ruil Zwarte markt Informele markt	Alternatief privaat Staatseigendom Pacht Negenennegentig-jaren-huur Gebruik Gemeenschaps-beheer Gemeenschaps-stichting	Alternatieve markt Overheidsbank Door overheid gesponsorde kredietverstrekkers Kredietverenigingen Microfinanciering Maatschappen Gemeenschaps-gebaseerde financiële instituties
Onbetaald Huiswerk Familiezorg Buurtwerk Vrijwilligerswerk Zelfvoorziening Slavenarbeid	Niet-kapitalistisch Coöperatie Sociale onderneming Zelfstandig bedrijf Slavenbedrijf Feodaal domein	Niet-markt Huishoudelijke stromen Giften Aren lezen Overheidsallocaties Jagen, vissen, verzamelen Diefstal, stropen	Open toegang Atmosfeer Water Open oceaan Ecosysteemdiensten	Niet-markt Aandelen als beloning Gemeenschaps-ondersteund bedrijf Roterende kredietfondsen Familiaal krediet Donaties Interestvrije leningen

Aldus is dergelijke open beschrijving een opstap naar een vorm van economische politiek die Gibson-Graham 'gemeenschapseconomie' noemt (maar daarover later meer). En in die zin biedt 'diverse economie' een interessant uitgangspunt, maar tevens uitdagend analyse-instrument, voor groepen die vanuit een sociaal-ecologisch oogpunt met economische verandering aan de slag willen gaan.

Bio

Jef Peeters is wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan de KU Leuven, sectie Sociaal Werk en Sociaal Beleid. Hij publiceerde *Een veerkrachtige samenleving* (2010) en *Veerkracht en burgerschap*. Hij is lid van denktank Oikos.

Literatuur

- Achterhuis, H. (2010). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Alaerts, L. & Van Acker, K. (2018). De circulaire economie versus de economie van het genoeg. *Oikos* 88, 4-14.
- Aristoteles (2013). *Politica*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Bauwens, M. & Kostakis, V. (2017). *Peer-to-Peer. Manifest voor een Commons Transitie*. Brussel: Oikos denktank.
- Bauwens, M. & Lievens, J. (2013). *De wereld redden. Met peer-to-peer naar een post-kapitalistische samenleving*. Antwerpen: Houtekiet i.s.m. denktank Oikos.
- Bleys, B. (2007). Alternatieve indicatoren voor welvaart. *Oikos* 41, 17-25.
- Bleys, B., Block, T., Defloor, B. & Paredis, E. (2015). Hoe 'ontgroeien'? Ideeën uit de degrowth-beweging. *Oikos* 75, 32-40.
- Bollier, D. & Helfrich, S. (Eds.) (2012). *The wealth of the commons: A world beyond market and state*. Amherst, Ma: Leveller Press. <http://wealthofthecommons.org/>
- Commoner, B. (1971). *The Closing Circle. Nature, Man & Technology*. New York: Bantam Books.
- Coote, A. & Goodwin, N. (2010). *The Great Transition: Social justice and the core economy*. NEF Working Paper 1. London: New Economics Foundation.
- D'Alisa, G., Demaria, F. & Kallis, G. (eds.) (2016). *Ontgroeï. Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk*. Utrecht: Van Arkel i.s.m. denktank Oikos.
- De Angelis, M. (2017). *Omnia Sunt Communia. On the Commons and the Transformation to Postcapitalism*. London: Zed Books.
- De Moor, T. (2013). *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*. Oratie, 30 augustus 2013, Universiteit Utrecht.
- De Walsche, A. (2010). Elinor Ostrom: een Nobelprijs voor groepswerk. *Oikos* 53, 6-13.
- Helfrich, S., Kuhlen, R., Sachs, W. & Siefkes, C. (2012). *Gemeengoed – Delen brengt welvaart*. Brussel/ Utrecht: denktank Oikos /Bureau de Helling.
- Daly, H. (2016). Economie voor een volle wereld. *Oikos* 76, 25-41.
- Deblonde, M. (1998). Over de politieke betekenis van milieu-economie. *Oikos* 8, 19-31.
- Fiske, A. P. (1992). The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations. *Psychological Review*, 99, 689-723.
- Fiske, A. P. (z.j.). Human Sociality. <http://www.sscnet.ucla.edu/anthro/faculty/fiske/reimodov.htm>
- Gibson-Graham, J.K. (2006). *A Postcapitalist Politics*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J.K. (2008). Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, 32 (5) 613-632.
- Gibson-Graham, J.K. (2014). Rethinking the economy with thick description and weak theory. *Current Anthropology*, 55 (9) 147-153.
- Gibson-Graham, J.K., Cameron, J. & Healy, S. (2013). *Take Back the Economy. An Ethical Guide for Transforming Our Communities*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Gudeman, S. (2015). Review Article: Piketty and Anthropology. *Anthropological Forum*, 25(1) 66-83.
- Gudeman, S. (2016). *Anthropology and Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holemans, D. (2016). *Vrijheid en zekerheid. Naar een sociaalecologische samenleving*. Berchem: EPO.
- Holemans, D. (2017). Macht en geld. *Oikos* 81, 11-19.
- Jackson, T. (2010). *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. denktank Oikos.
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.
- Karatani, K. (2014). *The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchange*. Durham/London: Duke University Press.
- Kawano, E. (2018). *Solidarity Economy: Building an Economy for People & Planet*. The Next System Project, 1 mei, 2018. <https://thenextsystem.org/learn/stories/solidarity-economy-building-economy-people-planet>
- Kelly, M. (2012) *Owning Our Future: The Emerging Ownership Revolution*. Oakland, CA: Berrett-Koehler Publishers.

- Kostakis, V. & Bauwens, M. (2014). *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Lietaer, B., Arnsperger, C., Goerner, S. & Brunnhuber, S. (2012). *Geld en duurzaamheid. Van een falend geldsysteem naar een monetair ecosysteem*. Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. denktank Oikos.
- Lievens, M. & Kenis, A. (2016). Delen of huren? Het potentieel van de commons en de ambivalentie van de deeleconomie. *Streven*, oktober, 849-859.
- Lewis, M. & Conaty, P. (2012). *The Resilience Imperative. Cooperative Transitions to a Steady-State Economy*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Malcorps, J. (2008). Cradle to cradle: een "nieuwe" oude visie op economie en milieu. *Oikos* 46, 56-62.
- Malcorps, J. (2016). Naar een duurzame circulaire economie in Vlaanderen? Hoe ambitieus durft Vlaanderen te zijn? *Oikos* 76, 42-62
- Malcorps, J. (2018). 'Naar een economie van het Gemene Goed', bespreking van Christian Felber, *Ware Winst. Gemene-Goed-Economie als Wegwijzer*. *Oikos* 86, 84-89.
- Mertens, J. (2010). Interview met Tim Jackson. *Oikos* 55, 50-56.
- Mertens, J. (2013). De weg naar een postgroei-economie. *Oikos* 64, 68-73.
- Middendorp, R. (2015). Een duurzame samenleving op basis van peer-to-peer. Een interview met Michel Bauwens, *Oikos* 72, 9-12.
- Miller, E. (2010). Solidarity Economy: Key Concepts and Issues. In E. Kawano, T. Masterson & J. Teller-Ellsberg (eds.). *Solidarity economy I: Building alternatives for people and planet* (pp. 25-41). Amherst, MA: Center for Popular Economics.
- Peeters, J. (2015). *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie*, Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2018). Ontgroeien: delen om te bloeien. Van kritiek op economische groei naar nieuwe praktijken. *Streven*, 85(3) 229-240.
- Polanyi, K. (1944/2001). *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press, Boston.
- Praetorius, I. (2015). *The Care-Centered Economy: Rediscovering what has been taken for granted*. Heinrich Böll Foundation, Publication Series Economy + Social Issues, 16. Berlin.
- Raworth, K. (2017a). *Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21^e eeuw*. Nieuw Amsterdam.
- Raworth, K. (2017b). De donut-economie. Een rond zoet broodje als economisch model. Interview door D. Holemans. *Oikos* 84, 15-19.
- Schor, J. (2014). Debating the sharing economy. *Great Transition Initiative*, October. <https://www.greattransition.org/publication/debating-the-sharing-economy>
- Snick, A. & Wanner, H. (2015). Monetaire transitie als sleutelement van een ecologische economie. *Oikos* 75, 21-31.
- Van Doorslaer, H. (2012). Naar een duurzaam economisch model dat mens en milieu respecteert. Beleidspaper Oxfam-Wereldwinkels. *Oikos* 61, 95-104.

Noten

1. Zie het voor iedereen toegankelijke online-archief: <https://www.oikos.be/tijdschrift/archief>
2. Bijv. Deblonde 1998.
3. D'Alisa e.a. 2016; Kallis 2018; Peeters 2018.
4. Voor het begeleidende interview met Jackson, zie Mertens 2010.
5. Voor alle publicaties van denktank Oikos, zie <https://www.oikos.be/denktank/publicaties>
6. Zie voor groei o.a.: Mertens 2013; Bleys e.a. 2015.
7. Van Doorslaer 2012; Raworth 2017b; Malcorps 2018; Alaerts & Van Acker 2018.
8. Bleys 2007.
9. Cruciaal was o.a. het werk van Barry Commoner (1971).
10. Malcorps 2008, 2016; Alaerts & Van Acker 2018.
11. Lietaer e.a. 2012; Snick & Wanner 2015; Holemans 2017.
12. De Walsche 2010.
13. Met een eerste publicatie over commons: Helfrich e.a. 2012.
14. Middendorp 2015 (interview); Bauwens & Lievens 2013; Bauwens & Kostakis 2017.

15. Voor meer uitleg, zie: Raworth 2017a.
16. Voor het begrip 'extractieve economie', zie: Kelly 2012; Bauwens & Kostakis 2017.
17. Polanyi 1944; De Moor 2013.
18. We documenteren deze opsomming hier niet met literatuurverwijzingen omdat we op de meeste benaderingen in latere artikels terugkomen.
19. Schor 2014; Bauwens & Lievens 2013; Lievens & Kenis 2016; Peeters 2015.
20. Uitvoeriger in Peeters 2015.
21. Fiske 1992, z.j. Zie ook Bauwens & Lievens 2013; Peeters 2015.
22. Polanyi 1994/2001. Zie ook Achterhuis 2010. Een recentere verwante benadering geeft Karatani 2014, waarop o.a. Bauwens & Kostakis 2017 steunen.
23. Zie o.a. De Moor 2013.
24. Zie bijv. de beschrijving van communal labor en reciprocal labor in De Angelis 2017.
25. Zie resp. Bollier & Helfrich 2012; en Miller 2010, Lewis & Conaty 2012, Kawano 2018.
26. Zie bijv. Holemans 2016; Bauwens & Kostakis 2014; Peeters 2015.
27. Resp. Praetorius 2015 en Coote & Goodwin 2010.
28. Peeters 2015: 235, 238.
29. Miller 2010. Figuur ook in Peeters 2015: 241.
30. J.K. Gibson-Graham is de schrijversnaam van Katherine Gibson (Australië) en Julie Graham (VS).
31. Je vindt dat o.a. in resp. Gibson-Graham 2006 en Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013.